

š ja ž ei ole surnud

Tuuli Rehema

eesti keele instituudi keelekorraldaja

Vanalinna maiustustepoe tootepakenditele oli kirjutatud „shokolaad”. Raamatupoes müüdi „broshüüre”. Teleuudiste subtiitritest võis lugeda, et koostöölepingu allkirjastas „kolledzh” ja et vaadatud saatel oli „rezhissöör”. Mälumängusaates ilmus ekraanile teema „Tshempionid”. Söögikoha menüüs olid „borsh” ja „shnitsel”. Veebipood kutsus mind „shampooni” ja „ripsmetushi” ostma. Hotelli „dushiruumis” oli remont ... Kuhu ometi on kadunud š-d ja ž-d?

Keelenõuandest küsitakse

Eesti keele instituudi keelenõuandepäevikutesse ilmusid esimesed küsimused selle kohta, kas š ja ž asemel võib kirjutada ka *sh* ja *zh*, 1990ndatel ja kuni sajandivahetuseni need aina sagenesid. Keelenõuandjalt on päritud, kuidas tuleks „nüüd” kirjutada *massaaž*, *tiraaž*, *oranž*, *trikotaaž*, *dispetšer*, *garaaž*, *šampanja*, *želee*, *režiim* ... Paljud 1990. aastate küsijad on olnud hädas tehniliste probleemidega, on küsitud nõu, mida teha, kui š ja ž asemel ilmuvad teksti „mingid konksud”.

sh ja *zh* trügivad ka (võõr)nimedesse, näiteks on keelenõuandjatel tulnud õpetada, et vene ж on ž, mitte *zh* (Žukov, mitte Zhukov), ja vene *u* on š, mitte *sh* (Šiškin, mitte Shishkin), samuti et Maneeži tänava nimes ei tohi ž-d asendada *zh*-ga ega ka mitte ainult *z*-ga, mäe nimi on Džomolungma, mitte Dzhomolungma, ajalehe nimi on Molodjož Estonii, mitte Molodjozh Estonii jne.

Keelekorraldaja Sirje Mäearu on artiklis, mis ilmus esmalt 1993. aastal Rahva Hääles, jaganud ajastu kasinatele tehnilistele võimalustele kohaseid nõuandeid: „Ladinakirjalistes, š-d, ž-d ja č-d lähtekujus kasutanud keeltes (nagu läti, leedu, tšehhi, slovaki, horvaadi nimes) võiks haagi pigem ära jätta, kui asendada need tähed *sh*, *zh* ja *ch*-ga: *Fučiku*, *Hašeki*,

Žižka asemel pigem *Fucik*, *Hasek*, *Zizka* kui *Fuchik*, *Hashek* ja *Zhizhka*. Loendites jt andmebaasides tuleb täpsuse huvides leida diakriitikuga tähtede asemele tingtähistus, näiteks *s*, *z* ja *c* ja mõne sümboli – plussmärgi, noole, graavise vm ühend. Sümboli asemel *h*-d kasutades võib juhtuda, et paremate (välja)trükitavõimaluste saamisel muudetakse š-ks, ž-ks ja č-ks automaatselt ka täheühendid, mis seda algselt pole (näiteks Orašeina tee, Aino Bač).” Eespool rõhutab Mäearu: „... š ja ž asendamine *sh* ja *zh*-ga täpsust ja korrektsust nõudvates tekstides nagu igasugused dokumendid (passid, tunnistused, koha- või isikunimeloendid, rahvastiku-register jne) on **lubamatu**. Kirjaviisi ja tähestikku moonutav tehniline mannetus ei tee ühelegi väljaandele ega kirjastusele au.” (Mäearu 1996: 105–106)

2002. aastal on keelenõuandjatelt küsitud, kas eesti keele instituut ei saaks korraldada nii, et arvutitel oleksid š- ja ž-täht, sest küsijale ei meeldi kasutada nende asemel *sh*-d ja *zh*-d. 2003. aastal on teada tahetud, kas *sh* ja *zh* tähtede š ja ž asemel on taunitavad või keelatud. 2006. aastal aga küsitakse juba, kas õpetaja ikka peab õpilastelt š-d ja ž-d nõudma, kui nood eelistavad selle asemel *sh*-d ja *zh*-d. Näib, nagu oleks hakatud *sh* ja *zh*-ga vaikselt harjuma ning neid asendusühendeid iseendastmõistetavalt või paratamatusena võtma. Levib ka arvamus, nagu oleksid š ja ž eesti tähestikku võetud nõukogude ajal vene keelest ja vääriskid seetõttu taunimist. Keelekorraldaja Tiiu Erelt kirjutab 2001. aastal: „Endiselt on suured raskused š ja ž tähega, mille asemel ei tohi kasutada tähekombinatsioone *sh* ja *zh*. [---] Need kaks võõrsõnatähte ei ole mingid nõukogude tähed, nagu kahtlustatakse, vaid eesti keeles juba XX sajandi algusest, kui meil võõrsõnade vastuvõtmine hoogu sai. Nii saksa *sch*, prantsuse *ch* kui ka inglise *sh* annavad eesti võõrsõnades š: *Schlager* > *šlaager*, *chanson* > *šansoon*, *shampoo* > *šampoon*.” (Erelt 2001: 43)

Põgus vaade ajalukku: ladina ja gooti kiri

Nii š kui ka ž võttis kasutusele Jan Hus tšehhi tähestikus – seepoolest võib neid tõesti tituleerida slaavi (mitte küll vene) tähtedeks (vt Jan Hus 1857). 1918. aastal välja antud Eesti Kirjanduse Seltsi „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus” on õpetus, et vene keele tähti „katsutakse esialgu umbes seniste kirjamärkidega” eesti keeles transkribeerida: *з* = *s*, *ж* = *zh*, *ш* = *sh*, kui aga eesti keeles võetakse tarvitusele ladina kiri, tuleb vene keele tähti

eesti keelde transkribeerida nõnda: *ш = š, ж = ž, з = z*. (EKÕS 1918: 12) „Seniste kirjamärkide” all on silmas peetud gooti kirja. Kuna gooti kirjas üldiselt ei kasutatud diakriitikut [˘] ehk haaki ehk katust, siis märgiti š-d pika s-i ja h ühendiga: *ſh*. Ka ž-d märkis esialgu sama ühend, hiljem soovitati seda gooti kirjas märkida z ja h ühendiga: *zh*.

Gooti kiri oli ladina kirja kõrval eesti trükistes kasutusel kuni 1940. aastani. Seetõttu lubasid 1920–30ndatel ilmunud keeleõpikute ja käsi- raamatute autorid, näiteks Elmar Muuk (Muuk 1933: 11) või Jaan Ainelo (1936: 8), trükis vastava tähe puudumise korral tarvitada *sh*-d [= š] ja *zh*-d [= ž]. Johannes Aavik väljendub konkreetsemalt ja lubab neid ühendeid kasutada ainult gooti kirja, täpsemalt fraktuurkirja puhul: „Juhtumisi kui trükikirjas (nimelt fraktuurkirjas) ei ole š- ja ž-aaheid, tuleb š asendada *sh*-ga (mitte *sch*-, nagu on meie ajalehis) ja ž *zh*-ga (mitte *sh*-, nagu meie ajalehis).” (Aavik 1939: 318) 1939. aasta kooligrammatikast leiab aga juba hüüumärgiga reegli: „Võõrhäälikud kirjutatakse tähtedega *f, š* (mitte *sch* ega *sh!*), *z, ž* (mitte *zh!*)” (Jänes, Parlo 1939: 16). Gooti kirja ajastu on lõppenud, kirjutagem ladina kirjas!

Kuidas teevad soomlased

Wikipedia artiklites „Š” ja „Ž” kirjutatakse, et need tähed on kasutusel paljude keelte tähestikes, nagu horvaadi, slovaki, serbia, valgevene, läti, leedu, karjala, saami, vepsa jt, ning ka soome ja eesti keeles, aga neis ainult võõrsõnades. Vaatlen põgusalt, kuidas kirjutavad võõrsõnades neid tähti soomlased.

Soome kodumaiste keelte instituudi 2013. aasta õpetuse (2013: 210–213) kohaselt säilitab ladina tähestikuga keelest soome keelde laenatud sõna algupärase kirjaviisi, nt *macho, cha-cha-cha, brunch, charmi, shop*. Sama kirjaviis säilib ka soomekeelse liitega tuletistes: *charmikas* ’sarmikas’, *shoppailla* ’ostelda’. Meeldetuletuseks – soome keeles ei ole tavaks eristada võõrkeelseid sõnu teise kirjaviisi ja ülakomaga, nagu tehakse eesti keeles, ja soome käändelõpp liitub sõnale otse, nt *sherryä* ’šerrit’, *sherryyn* ’šerrisse’. Teiste tähestikega keeltest laenatud sõnade vastavaid häälikuid märgitakse š-ga, nt *šiatsu, tšetšeeni*. Mis puutub ž-sse, siis „Soome-eesti suursõnaraamatus” esineb see võõrtäht ainult kahes soome sõnas: *džonkki* ’džonki’ ja *maharadža*. Mõlemad tuleb „Kielitoimiston sanakirja” järgi kirjutada ž-ga, paralleelvorme pole. Paljud võõrpäritoluga sõnad on

soome keeles mугanenuđ ja haagiga tahť on muutunuđ *s*-iks, nt *kollaasi* 'kollaaž', *sovinismi* 'šovinism' (sellist mугandamist soositi Soomes eriti 1960–70ndatel), ent osas sõnades kasutatakse tänapäeval paralleelselt nii š-d kui ka *s*-i, nt *sokki* = *šokki* 'šokk', *samaani* = *šamaani* 'šamaan', osa sõnu võib kirjutada paralleelselt nii *sh* kui ka š-ga, nt *shakki* = *šakki* 'male', ja mõnd sõna nii *s*-i kui ka *sh*-ga, nt *sampoo* = *shampoo* 'šampoon'.

Need reeglid pole alati olnud sama liberaalsed. 1998. aastal on kodumaiste keelte instituut õpetanud¹, et kuna soome keeles vastab igale hailikule üks tahť, tuleb neid hailikuid, mida muudes keeltes haaidatakse kui š-d voi ž-d, markidagi soome keeles š voi ž-ga, nt *šakki* (mitte *shakki*) voi *šamaani*, ja nende hailikute markimine mitme tahega on soome õige-kirjareeglite vastane. Moodust markida ž-d *zh*-ga ja š-d *sh*-ga hindasid Soome keelekorraldajad toona ebaloogiliseks ja probleemseks, kuna ka soome sõnades võib esineda *sh*, mida ei tohi sugugi š-ks haaidada, naiteks nagu liitsõnades *ihmishenki* 'inimhing' ja *puoshaka* 'pootshaak' ja voi sõnades *taashan* 'taas' ja *mieshan* 'mees'.

Soome teaduskirjanik Jukka Korpela on toonud oma veebi-keele-õpikus² mitu pohjust, miks on vahel vajalik asendada š ja ž *sh* ja *zh*-ga: haagiga tahťede kirjakuju erineb sageli ulejaanud tekstist ja tekst ei nae nagus valja; e-posti aadressides ei saa haagiga tahťi kirjutada; leidub arvutiprogramme, kus pole voimalik kasutada isegi tappidega tahťi, raakimata haagiga tahťedest, ja kui teksti on vaja mingil moel virtuaalselt transportida, peab olema kindel, et see ei moundu. Oletan, et sedasorti argumendid voisid tingida ka soome keele voõrsõnakirjutuse reeglite vabamaks muutmise.

Kas tehnilised pohjused voi kirjaoskamatus?

Eestis on keeleinspeksioon 2004. aastal uurinud, kas toonane Hansapank eksib seaduse vastu, kuna panga arvutiprogrammid ei voimalda õigesti kirjutada neid nimesid, milles on š voi ž, nende asemel kirjutatakse *sh* ja *zh*. Inspeksioon rohutab, et igal isikul on õigus oma nime korrektsele

¹ Kirjaimet š ja ž suomen kielen oikeinkirjoituksessa, 1998. <http://www.mlang.name/arkisto/hatut.html>

² Jukka Korpela, Nykyajan kielenopas 2015. <https://www.cs.tut.fi/~jkorpela/kielenopas/4.13.html#sh-paikat>

kasutamisele, ja panga esindaja on kinnitanud, et aasta jooksul komplikatsioonid kaovad, sest võetakse kasutusele uus tehnoloogia.³

2006. aastal nuriseb ajalehe Kesknädal lugeja, et võrguväljaandes on tähed š ja ž asendatud *sh* ja *zh*-ga: „Tekstid muutuvad seeläbi raskemini loetavaks, mõnel juhul isegi eksitavaks. Lisaks tahaksin mina ja arvatavasti paljud teisedki, et eesti kultuur säilitaks oma omapära; pikemas ajaskaalas – et eesti kultuur ja eestlus üleüldse alles jääksid.” Toimetuse vastab – tarkvara on valmis, et š ja ž näeksid kirjutistes normaalsed välja, ent kurdab: „Paraku näitab kurb kogemus, et nende asemel kipuvad trükivalgust nägema tühjad ruudud või mingid kriksakullid. Me pole siiski kaotanud lootust säilitada eesti lugejatele eesti tähestik ja jätkame visa vastupunnimist „tähestiku globaliseerimisele.” (Kruusing 2006). Nii Kesknädalal kui ka teistel Eesti ajalehtedel-ajakirjadel on see nüüdseks korda läinud ja enamikust ajakirjandusväljaannetest ei leia tänapäeval š ja ž asemel enam tühje ruute, „kriksakulle” ja õnneks enamasti ka mitte asendusühendeid.

See, et ajakirjanikud ja pangad on õppinud arvutis š-d ja ž-d kirjutama, ei tähenda kahjuks, et sama oskuse oleksid omandanud ka kaupmehed. Mõned näited. Looduspood müüb „artishokki” kapslitena, mille koostisesse kuulub ka „zhelatiin”. Populaarne kohvik ja šokolaaditootja müüb oma e-poes „shokolaadi” ja sama kirjaviis on ka nende šokolaaditahvlite paberitel. Turismitalu annab kodulehel teada, et nende tubades on WC ja „dush”. Mahetooteid müüvas e-poes on saadaval nii „ketshup” kui ka „šhungiit” – viimase sõna kirjaviis tõestab eriti hästi, et puudu pole mitte haagiga tähtede kirjutamise võimalustest, vaid õigekirjateadmistest. Väärusku, et kuskil seal š või ž kõrval peab kindlasti ka üks h olema, kohtab viimasel ajal aina rohkem. Nii koerte-kasside kui ka inimeste pesemiseks müüakse „šhampooni”. Kinnisvaraportalidesse on ilmunud „garaažhid”. Ilusalong ei soovita pärast ripsmepikenduste paigaldamist kasutada „ripsmetuši”. Ja nii edasi. Ehk viib see vähikäik kunagi ringiga tagasi kirjakeele normi juurde?

Suhtumist, et kui š-d või ž-d ei oska teha, käivad *sh* ja *zh* küll, leiab ka foorumitest ja ühismeediast. Isegi eestikeelne Vikipeedia väidab š kohta, et „arvutikasutajad asendavad selle vajaduse korral tähekombinatsiooniga

³ Tarbijakaitse. <http://www.tarbijakaitse.ee/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=1860>

sh; sellist kirjaviisi on esinenud ka eesti kirjasõnas⁴, ja *ž* kohta, et „arvutikasutajad asendavad selle vajaduse korral tähe kombinatsiooniga *zh*”⁵. Milline vajadus selle asenduse tingima peaks, seda pole täpsustatud. Ka eestikeelsetest foorumitest leiab samalaadseid mõtteavaldusi. Geni portaali kasutaja on kirjutanud 2011. aastal: „Samuti on raalitehnilistel põhjustel etem mitte kunagi kasutada „š” või „ž” tähti, vaid neid kirjutada kui „sh” ja „zh”. Välja arvatud eesti raalidel, on need tähed alati mingiks tundmatuks märgiks muudetud.”⁶ Tehnilised põhjused tunduvad tänapäeval ehk tõesti

⁴ Vikipeedia, <https://et.wikipedia.org/wiki/%C5%A0>

⁵ Vikipeedia, <https://et.wikipedia.org/wiki/%C5%BD>

⁶ Geni.com, 11.04.2011, <https://www.geni.com/discussions/93243>

tugeva argumendina. Ent siiski – kas inimene on arvuti või arvuti inimese jaoks? Kui teha järeleandmisi š ja ž suhtes, siis mis järgmisena, kas lubame asendada õ, ä, ö ja ü telegrammistilis täheühenditega?

Tõsi, on üks koht, kus võib olla sõna otseses mõttes kasu(m)likum tarvitada š ja ž asemel muid märke. Need on mobiilisõnumid ehk SMS-id, mille standardisse⁷ ei kuulu š, ž ja õ. Kui standardis on ühe tähe mahuks ette nähtud 7 bitti, siis standardiväline täht võtab ruumi üle kahe korra rohkem: 16 bitti, nii et iga õ, š või ž mobiilisõnumis võtab ruumi kahe tähe eest. Ühe SMS-i maht on standardi järgi 1120 bitti. SMS-is neid tähti vältides võib loota, et saadetakse tekst mahub ühe standardsõnumi piiridesse ja saatja ei pea maksma mitme SMS-i eest. Seda, miks need tähed pole GSM-i standardisse mahtunud, kui seal on olemas näiteks å, ø, æ ja isegi ümberpööratud küsimärk ¿, ei osanud Telia pressiesindaja meie kirjavahetuses põhjendada.

Paša ja pasha. Tippimisnippe

Kaks sõna, mida š ja ž eest võitlejad sageli näitena toovad, on *paša* ja *pasha*: esimene tähendab Osmanite Türgi kõrgemat riigiametnikku ja sõjaväelast, teine kohupiimast valmistatud lihavõttemaiust. Tõsi ta on, et osa telekokki ei teagi, et pasha ei ole tulnud vene nimest *Пауша*, vaid venekeelsest sõnast *nacxa*, ja räägivad lihavõtete ajal ikka rahvale, kuidas „pašat” teha. Kahjuks pole see ainus sõna, mille hääldust kipub asendusühenditega moonutatud kirjaviis rikkuma. Olen näiteks oma kõrvaga raadiost kuulnud imelisi uudissõnu „ešatoloogiline” ja „išeemia”, sest uudiselugeja oli ilmselt harjunud asendusühenditega ega mäletanud enam, et eesti võõrsõnades *sh* tähendabki *sh*-d. Õnneks pole veel kuulda olnud eesti omasõnade hääldust „ükšaaval” või „nakkušaigus”, küll aga varitseb see oht tekstitöötlusprogrammides *sh*-de automaatsel muutmisel š-deks ja loomulikult ka *zh*-de muutmisel ž-deks, mille käigus võib vabalt tekkida näiteks uus haigus: Alžeimeri tõbi.

Kuidas neid tähti siis ikkagi arvutis tippida? Windowsi kasutaja saab eesti keele paigutusega klaviatuurilt š ja ž ilma mingi pingutusega: tuleb vajutada lisamuuteklahvi (AltGr) ja samal ajal s või z. Kui on vaja suur-tähte, tuleb lisamuuteklahvi ja vastavat tähte vajutada koos tõstuklahviga

⁷ GSM 7-bit Default Alphabet Table, www.developershome.com/sms/gsmAlphabet.asp

(Shift). Teine variant on tippida kõigepealt haak ehk katus ehk diakriitik ˇ ja seejärel soovitud täht. Suurtähe puhul tuleb enne lüüa ˇ ja seejärel tõstuklahviga täht.

Viidatud kirjandus

- Aavik, Johannes 1939. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 318.
- Ainelo, Jaan 1936. Keeleline teatmik. Tartu, 8.
- EKÕS = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918. Tallinn 1918, 12.
- Tiiu Erelt 2001. Need rasked võõrsõnad. – Oma Keel 2001, 2, 43.
- Hus, Jan 1857. Orthographia Bohemica.
- Jänes, Henno; Olev Parlo 1939. Eesti keele grammatika ja harjutustik koolidele. Tartu, 16.
- Kielitoimiston oikeinkirjutusopas. Kotimaisten Kielten Keskus 2013. Helsinki, 210–213.
- Jukka Korpela 2015. Nykyajan kielenopas. <https://www.cs.tut.fi/~jkorpela/kielenopas/4.13.html#sh-paikat>
- Arvi Kruusing, Miks sh ja zh? – Kesknädal, 15.02.2006 <http://www.kesknadal.ee/est/uudised?id=6632>
- Muuk, 1933. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu, 11.
- Mäearu, Sirje 1996. Ikka š, ž ja č. – Keelenõuanne soovitab. Tallinn, 105–106.

